

İLHANLI DÖNEMİ'NDE ŞÜREGEL (ŞIRAK) ŞÜREGEL (SHIRAK) IN THE İLKHANİD PERIOD

MEHMET ÖZMENLİ

Doç. Dr. Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

Assoc. Prof. Giresun University Faculty of Education

mehmetozmenli@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-8616-0712>

Atıf / Citation

Özmenli M. 2021. "İlhanlı Dönemi'nde Şüregel (Şirak)". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 207-224

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 16.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4499>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

İLHANLI DÖNEMİNDE ŞÜREGEL (ŞIRAK)* ŞÜREGEL (SHIRAK) IN THE ILKHANID PERIOD

MEHMET ÖZMENLİ

Öz

Coğrafya, tarih biliminin vazgeçilmez yardımcı bilimidir. Tarihi olaylar anlatılırken olayların geçtiği alanın coğrafi özellikleri dikkate alınmalıdır. Çünkü o tarihi olay o coğrafyanın ürünüdür. Tarihi olay o coğrafyaya özgüdür. Şüregel’inde coğrafi özellikleri çalışmamıza ışık tutacak niteliklere sahiptir. Anadolu’nun doğusundaki kapılarından biri olarak kabul edeceğimiz Arpaçay’ın iki yakasında varlığı bilinen Şüregel’in tarih boyunca farklı topluluklar tarafından egemenlik altına alındığı birçok tarihçi tarafından belirtilmiştir. Burada bulunan Anı kenti tarihin her döneminde askeri bir üs, konaklama merkezi, önemli bir kültür ve ticaret odağı olma özelliğini korumuş ve Ön Asya tarihinde özel bir yere sahip olmuştur.

İran’da kurulmuş olan İlhanlıların, Şüregel’de ki egemenliği kısa süreli olsa da Anı kent tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Şüregel, Anadolu’nun içlerine doğru hareket etmeye isteyenler için bir tür üs durumundadır. Ayrıca ticari faaliyetlerin asırlardır mühim bir merkezi durumundadır. Ticaretin varlığının en belirgin kanıtları İlhanlı gümüş ve bakır paralarının burada basılmış ve kullanılmış olmasıdır. 14. yüzyıldan sonra önemini yavaş yavaş kaybetmesine rağmen 18. yüzyıla kadar yaşam devam etmiştir. Arpaçay nehrinin Türkiye tarafında Anı bulunurken Ermenistan tarafında ise Gümrü bulunmaktadır. İlhanlı dönemi ile ilgili Gümrü küçük bir yerleşim yeri olmasından dolayı, sadece bölge içerisinde olduğu vurgulanmıştır. Bugün ören durumunda olan Anı kenti ve Ermenistan’ın Shriak kanyonunun başkenti durumundaki Gümrü tarih boyunca birçok seyyahın da uğrak yeri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şirak, Arpaçay, Anı, Gümrü, İlhanlı.

Abstract

Geography is the indispensable auxiliary science of the science of history. While describing historical events, geographical features of the area where the events took place should be taken into consideration. Because that historical event is the product of that geography. The historical event is unique to that geography. Its geographical features in Şüregel have the qualities to shed light on our work. It has been stated by many historians that Şüregel, whose existence is known on both sides of Arpaçay, which we will consider as one of the gates in the east of Anatolia, was dominated by different communities throughout history. The city of Ani, located here, has remained a military base, accommodation center, an important cultural and commercial focus in all periods of history and has a special place in the history of pre-Asia.

Although the rule of the Ilkhanids in Şüregel, which was established in Iran, was short-lived, Ani occupies an important place in the history of the city. Şüregel is a kind of base for those who want to move inland from Anatolia. In addition, it has been an important center of commercial activities for centuries. The most obvious evidence of the existence of trade is that Ilkhanid silver and copper coins were minted and used here.14. although it gradually lost its importance after the century 18. life continued until the century. Ani is located on the Turkish side of the arpaçay river, while Gyumri is located on the Armenian side. Due to the fact that Gyumri is a small settlement related to the Ilkhanid period, it was emphasized that it is only within the region. The city of Ani, which is today in ruins, and Gyumri, which is the capital of the Shriak Canyon of Armenia, have also been frequented by many travelers throughout history.

Key Words: Shirak, Arpaçay, Ani, Gyumri, Ilkhanid

* Bu makale Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2008 yılında sunulan "Orta Çağ’da Şüregel (Şirak)’in Tarihi" isimli doktora tezinden üretilmiş olup, genişletilerek hazırlanmıştır.

Structured Abstract

Its geographical features in Şüreğel have the qualities to shed light on our work. It has been stated by many historians that Şüreğel, whose existence is known on both sides of Arpaçay, which we will consider as one of the gates in the east of Anatolia, was dominated by different communities throughout history. The city of Ani, located here, has remained a military base, accommodation center, an important cultural and commercial focus in all periods of history and has a special place in the history of pre-Asia.

History is a science that studies events that are human actors. There is a geographic location where these events took place and every civilization was established on it. The natural conditions of the ground play the most important role in the spread and expansion of a civilization or its dissolution. It is certain that a political formation established in a geography with suitable climatic conditions, fertile lands, abundant rivers and rich underground waters will develop. In other words, geographical factors affect historical events positively or negatively. History has three unchanging main elements. These; are elements of time, human and place. (space). Without one of these elements, it becomes impossible to put historical events into a scientific framework.

First Geography Congress held in Turkey in the 20th century is divided into geographical regions. In the division into regions held in this congress, our field of study was limited with the region called Eastern Anatolia, Erzurum-Kars Section and the Şirak canton of Armenia. Şüreğel region, which is within the borders of Kars province, is named East Şüreğel, which includes West Şüreğel, Gümri region to the east of Arpaçay, and extends to Buğutu in the south and Elegez (Alagyaz / Aragatsotn) and Koklat mountains in the east and it is within the borders of today's Armenia.

The word "Gyumri" in question is a geographical term that means "Tepelik" (high-hill) on the river bank in the old Turkish language. Gyumri is the second largest city in present-day Armenia, and the capital of Shirak Province is located in the northwestern part of the country. It is believed that the name Kumayri bears phonetically similarity to the same word used by the ancient Armenians for Cimmerians. In accordance with Şüreğel's definition of a country of passage for centuries, M.S. In the 11th century, it became the center of the conflicts of the Abbasi-Seljuk-Byzantine States. Kumayri (Gyumri), which was an important city of Şüreğel until this time period called the late medieval period, was exposed to desolation for a long time with Mongolian attacks. Şüreğel's most important historical city is Ani. This city, which has been a settlement since ancient times, has been ruled by many feudal lords. Therefore, importance has always been given to the Şüreğel region, which is the first and most important stop of the famous Silk Road in the transition from the Caucasian plateau to the Anatolian plateau, and to the city of Ani, which is its center.

The Mongol armies continued to advance westward from the second quarter of the 13th century. Mongolian forces under the command of Curmagun Noyan, which also included Armenian soldiers, captured Kars and Ani cities in 1239 using catapults. The city of Ani was purchased in 1263 by the Iranian chief vizier of Hülagü, who was the ruler of Ilkhanid, Şemsettin Muhammet. According to the Armenian inscription dated 1270, in order to eliminate the damages made in 1239 and after, it was exempted from the tamga tax and relative peace and stability was achieved in the region. The Ilkhanians exempted many cities of commercial importance from some taxes such as "rest, kopçur". Due to the fact that Şüreğel is on the silk road, the city of Ani has become a trade center.

It is stated by Civeyni that he had a palace and an idol built in Aladağ during the time of Hülagu Han. There is also Ahmet Tegüder's summer mansion near Aladağ. The Aladağlar, which form the eastern border of Şüreğel, were the highlands of the Ilkhanians. Togan, who mentions a medieval monastery carved into the mountain at the foot of the Elegez mountains on the eastern border of Şüreğel, which is said to be built in the 4th century, states that there are Kipchaks who are Christians in this monastery and its name is Kipchak-avant and that the inhabitants of this monastery chose Islam during the time of the Ilkhanid leader Abaka Han.

In Şüregel, we can also see additions to the inscriptions they left themselves or existing works that were tried to be repaired during the Mongol invasions during the rule of İlhanlı. Tax exemptions, sometimes even concessions, have been granted so that the public can relax economically and contribute to the increase in production. İlkhaniens created an atmosphere of peace during their short-term Shuregel (Shirak / Shirak) rule. Today ongoing (Shirak) region is in two parts, especially in Turkey and Armenia. Located in the center of Turkey's territory and the ongoing and now has become the most important city of Ani ruins and evaluated only for tourism. Kumayri (Gyumri), which was only a town during the medieval period on the Armenian side, is now a highly developed city.

Giriş

Tarih, aktörü insan olan olayları inceleyen bir bilim dalıdır. Bu olayların meydana geldiği ve medeniyetlerin üzerinde kurulduğu bir mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında, en önemli rolü zeminin doğal şartları oynar. İklim şartları uygun, toprakları verimli, nehirleri bol, yeraltı suları zengin bir coğrafyada kurulan siyasi oluşumun gelişeceği bir hakikattir. Yani mekânsal unsurlar olumlu ya da olumsuz yönden tarihi olayları etkilemektedir. Tarihin değişmeyen üç ana elemanı vardır. Bunlar; zaman, insan ve yer (mekân) öğeleridir. Bu öğelerden biri olmadığı takdirde, tarihi olayları bilimsel bir çerçeveye oturtmak imkânsızlaşmaktadır. Anlatılan olay, tarihsel olmaktan çıkarak masallaşmaktadır.

Yöntem

Ön Asya tarihi açısından önemli bir konumda olan Şüregel ve tarihsel başkenti olan Anı kenti farklı topluluklara mekân olmuştur. Burada bulunan eserlerdeki kitabeler önemli bir kaynak olmakla beraber ören haline gelmeye başlamış olması zamanla bunların yok olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekliliğini bizlere hatırlatmaktadır. Kaynakçamızda bulunan birçok bilim adamının Şüregel ve özelde Anı kentindeki kitabelerden aktarımlarından yararlanılmıştır.

Şüregel (Şirak/ Shirak)'in Coğrafi Konumu

20. yüzyılda yapılan Birinci Coğrafya kongresinde Türkiye coğrafi bölgelere ayrılmıştır. Bu kongrede gerçekleştirilen bölgelere ayırmada Doğu Anadolu olarak adlandırılan bölge, Erzurum-Kars Bölümü ve Ermenistan'ın Şirak kantonu ile çalışma alanımız sınırlanmıştır. Anadolu'nun ortalarından batıdan doğuya doğru daralarak uzayan, Anatolid Birliği içinde yer almaktadır (Ketin, 1982: 502-503). Kars ili sınırlarında olan Şüregel bölgesi, Batı Şüregel, Arpaçay'ın doğusundaki Gümrü bölgesini de içerisine alan, güneyde Buğutu ve doğuda Elegez (Alagyaz/ Aragatsotn) ile Koklat dağlarına değin uzayan Doğu Şüregel diye adlandırılmış olup bugünkü Ermenistan sınırları içinde bulunmaktadır. Halk arasında, Kars çayı kavşağından yukarıdaki Arpaçay boyuna Yukarı Şüregel ve bu kavşağın güneyine de Aşağı Şüregel denilmektedir (Kırzioğlu, 1953: 6). Şüregel eski çağlardan itibaren yerleşim yeridir. Bingöl, İrekua Ülkesini, Trans Kafkasya'nın batı bölgesindeki Aleksandropol (Leninakan-Gümrü) ve İğdir Ovası civarı olduğunu belirtmektedir (Bingöl, 2003: 106-107). Eriaki Krallığının bulunduğu yerleşim yerini Kırzioğlu, Kars'ın doğu bölgesinde ve Elegez ile Yahni Tepeleri arasında kalan Arpaçay'ı nehri çevresindeki Şüregel'den ibaret olarak göstermiştir. Merkezinin de Gümrü'nün

kuzeybatısındaki Kağlıca köyü olduğunu belirtmektedir. Kırzioğlu, Eriaki tabirinin “Eria sülalesi yurdu” demek olduğunu belirtmektedir (Kırzioğlu, 1953: 53).

Bulunduğu stratejik konumu nedeniyle, Orta Çağ'da varlığını bildiğimiz Bagratid Krallığı'na başkentlik yapmış olan Anı (Vardan, 1937: 159) Shirak (Şüregel/Şirak)'ın en önemli yerleşim yeridir (Hasrat`yan, 1995: 719). Şüregel, toplulukların ele geçirme heveslerinden dolayı saldırılara uğradığı gibi çeşitli doğal felaketlere de maruz kalmıştır. Anı kenti ve Kumayr (Gümrü) yerleşim yerinin içinde bulunan bölge deprem kuşağı üzerinde bulunmaktadır. 13. yüzyılda büyük yıkımlara neden olan deprem ve 14. yüzyılda bir diğer deprem sonrası Anı kentinin boşalmasının gerekçesi olarak belirtilmektedir (Hasrat`yan, 1995: 721). 1271-1272 yılında meydana gelen depremde birçok kale yıkılmış ve 100.000 civarında insan ölmüştür (Ebû'l-Ferec, 2011: 50). Bugün Ermenistan'ın Shirak eyaletinin başkenti olan Gümrü'de aynı deprem kuşağı içinde bulunmaktadır. 1988 depreminden sonra şehir neredeyse yıkılmış, ancak 2000'lerde şehrin yeniden inşası başlamıştır. Günümüzde Ermenistan'ın önemli kentlerinden birisi olmuştur.

Eskiçağlarda bütün bu yöre ormanlarla kaplıydı, ama kırsal hayat tarzı, başka yerlerde olduğu gibi Şüregel'de de ormanların yok olmasına neden oldu. En azından vadiler, suların bolluğu ve yüksekliğe rağmen burada güneşli hava sayesinde verimliliklerinden bir şey kaybetmedi. J. de Morgan'ın ifade ettiği gibi “Küçük vadilerde, bitki örtüsü çoğunlukla Erivan'ın hemen civarındaki bitki örtüsünden ilerdendir, çünkü karayele karşı daha az korunaklı olan bu geniş ova çok şiddetli kışlara maruz kalır” (Morgan,1927: III/19-34; Grousset, 2005: 26, 27, 28). Kurkjian iklim ile ilgili farklı bir değerlendirme yapar; "Buz gibi iklim" tabii olarak ufak bir abartmadır. Kışlar, daha yüksek dağ alanlarında serttir ama tümde iklim ılımlıdır (Kurkjian, 1958: IV/24)

Çalışma alanımız olan Şüregel'in adının ortaya çıkışında birçok iddia mevcuttur. Alanların bir kolu olarak kabul edilen Sıraklar, I. Tiridat tarafından Arpaçay boylarına yerleştirildikleri, bu nedenle Kars-Arpaçay'ı boyuna Sırak denildiğini Kırzioğlu belirtmektedir (Kırzioğlu, 1953: 154). Ptolemeus, coğrafya eserinde burayı Sırakene (Sırak-yurdu) diye gösteriyor (Ptolemeus, 1901: V-XII/9). Ermeni metinlerinde bölgeye Şirak, başşehrine de Şirakavan denildiğini görmekteyiz (Sandalgian, 1917: II/538-539). Movses Khorenatsi Arpaçay boylarının tarımından bahsederken Culfa destanında geçen “Eğer senin boğazın Şara'nın boğazı ise, bizim ambarlarımız Şirak'ın ambarları değildir” söze istinaden bölgeye Şirak demektedir (Moses, 1980: 15).

Ticaret ve stratejik konumundan dolayı birçok topluluğun hedefinde bulunan ve Anadolu'ya giriş için önemli bir bölge olan Şüregel'deki (Şirak/Shirak) feodallerin, Pers ve Bizans'a ve sonrasında Türk ve Moğol saldırılarına karşı gerçekleştirdikleri güçlü direnişlerinin nedeni bölgenin sarp dağlarla çevrili olmasındandır.

Şüregel'de Gümrü Kenti

Söz konusu "Gümrü" kelimesi eski Türk dilinde nehir kenarında "Tepelik" (yükseklik-tepecik) anlamına gelen coğrafi bir terimdir (Mustafa/Mustafayev, 2002: 253). Gümrü, bugünkü Ermenistan'ın ikinci büyük şehridir ve Shirak Eyaletinin başkenti, ülkenin kuzeybatı kesiminde yer almaktadır. 3000 yıllık tarihiyle Kafkasya'nın en eski yerleşim yerlerinden biridir. Kumayri adının eski Ermeniler tarafından Kimmerler için kullanılan aynı kelimeye

fonetik benzerlik taşıdığına inanılıyor. Orta Çağ boyunca gelişen Kumayri, büyük ve önemli bir yerleşim yeri olarak biliniyordu (Harutyunyan, 2020: 5; Babakhanyans, 2016: 4). Ekonomik ve kentsel gelişimin bir sonucu olarak, ticaret ve zanaat alanlarında Kafkasya kültürünün en büyük merkezlerinden biri olmuştur. Bugün önemli bir kent olan Gümrü (Kumayr)'den Sarıkamış'a kadar uzanan yol, şüphesiz bölgenin en önemli yoludur. Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan doğal bir yol ağıdır. Horasan'dan sonra Aras Irmağı'nın sağladığı elverişli vadiyi takip ederek Karakurt Boğazı'na ulaşan yol, çam ormanlarının arasından Sarıkamış'a varmaktadır. Urartu yazıtlarında bu bölgeye "Geçit Ülkeleri" (^{KUR}KA-Sie) adı verilmektedir. Urartular başta olmak üzere bölgeye birçok devlet ve topluluk çeşitli nedenlerle akınlar ve göçler yapmışlardır. Doğu-batı ya da kuzey-güney akın ya da göç hareketlerinde yukarıda belirtilen yol kullanılmıştır. Bu yol, Kars'tan sonra Şüregel'deki Anı kentinden sonra Türkiye topraklarından çıkarak Gümrü yolu ile Tiflis'e ulaşmaktadır (Özmenli, 2008: 12). Bu yol Orta Çağ'da bazı gezginlerin kullandıkları yoldur. Marko Polo, bu yol güzergâhında irili ufaklı köy ve kasabalarda Hıristiyanların yaşadıklarını çok az da olsa Yahudilere rastladığından bahsetmektedir. Ayrıca bahsedilen köy ve kasabalar ile Tiflis'te ipekli dokumaların önemini vurgulamaktadır (Marko Polo, tarihsiz: 23). Orta Çağ'ın önemli devletlerinden biri olan Abbasiler de bu yolu kullanarak Şüregel'de varlıklarını ortaya koymuşlardır.

Abbasi halifesi Mansur, bölge valiliğine Yez'id b. Üseyd es-Sülemi'yi tayin etmiştir (Belazuri, 1987: 300; Gewond, 2006: XXVIII, 128). Bu valinin uyguladığı ağır vergilendirmelerden bunalan halk, 771 yılında Mamikonlu Artavazd idaresinde ayaklanarak Divin bölgesine egemen olmuşlardır. Sonra da Şüregel'deki Kumayr (Gümrü) köyünü ve devlet hazinesini ele geçirmişlerdir. Bölgeye gelen Arap kuvvetlerine dayanamayınca, Aşoçlar (Akbaba) yolu ile Sami-Çikhe (Üç Kale) denilen Ahıska bölgesine kaçmışlardır. Müslümanlar tarafından, Mamikonların düşmanı olan Bagratlı ilbeğlerinden Kör-Aşot'un oğlu Simpat bu asileri takiple görevlendirilmişti. Mamikonlu Artavazd ise, Samiçikhe'de de tutunamayarak, Bizans idaresindeki Egerler (Acaralar) derelerine kaçmıştır (Gewond, 2006: XXXIV, 137-138).

Şüregel'in asırlarca bir geçit ülkesi tanımlamasına uygun olarak M.S. 11. Yüzyılda, Abbasi-Selçuklu-Bizans Devletlerinin çatışmalarına merkez olmuştur. Ön Asya'nın bu bölgesi bu yüzyılda, Vardan'ın ifadesine göre, kraliyet mülkü, has sistemine göre paylaşılmıştır. Hovhannes-Simpat, tahtın yanı sıra Anı ve Şüregel (Şirak)'i, Aşotsk/Aşoçek (Şirak ile Daşir arasında yer alan nahiye/Akbaba) (Kırzioğlu, 1953: 302), Marmaraşen'e ve daha sonraki Aleksandropol (Gümrü)'e doğru vadisiyle birlikte Aziz Krikor'un payına düşmüştür. (Honigmann, 1970: 166; Vardan, 2007: 25; Simbat Sparapet's, 2005: 25). Şüregel'in bu geç Orta Çağ denilen zaman dilimine kadar önemli kenti olan Kumayri (Gümrü) Moğol saldırıları ile uzun zaman ıssızlığa maruz kalmıştır.

Şüregel'de Anı Kenti

Şüregel'in en önemli tarihi kentidir. Eskiçağlardan itibaren bir yerleşim yeri olan bu kent birçok derebeyi tarafından idare edilmiştir. Güçlü Pers ve ardından Sasani veya Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya gelen Arsakların, Orta Çağ'larda 5. yüzyıldan sonra Bizans ismini alan Doğu Roma'nın, Müslüman Arap ve ardından Selçuklu Türkleri ile devamı olan diğer Türk devlet ve beyliklerinin hedefinde olan Anı Kenti, 11. yüzyılda Bagratlı derebeyliğinin

kontrolünde bulunmaktaydı. Bagratlı II. Gagik, Bizans'ın baskıları karşısında vassal olmayı kabul etmekle beraber egemenlik haklarından vazgeçmeyeceğini bildirmiştir. Bizans İmparatoru X. Konstantin Monomakhos, kentin alınması için İberyaya dükü Mikhael İsites'i görevlendirdi (Sevim, 1983: 13) Ancak, İsites başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Bizans, Nikolaos komutasında bir ordu göndermiştir. Nikolaos, ordusunu yeterli olmadığını düşündüğünden, Divin emiri Beni Şeddad hanedanından Ebu'l-Esvar'a yazarak, ondan Anı kentini istila etmesini ve II. Gagik'e olabildiğince zarar vermesini istemiştir. O da Anı üzerine yürüyüp, şehrin koruyucusu Apirat'ın karşı koymasına rağmen, katolikos ve Rumlardan yana olanların yardımıyla 1045 yazı sonlarında Anı ve bütün Şüregel'i kolayca işgal etmiştir. Bununla, Anı ülkesi "Anı Thema" (askeri/vilayeti) adıyla Bizans'a bağlanmıştır (Brosset, :2003: 280, dpn. 437; Ostrogorsky, 1995: 309; Honigmann, 1970: 173).

Böylece şimdiki Kars ilinin Kağızman ve Digor kazaları, Arpaçay'ın Kızılçakçak ve Başgedikler nahiyeleri ile bugünkü Ermenistan'daki Gümrü bölgeleri Elegez dâhil Bizanslıların eline geçmiştir. Sürmeli Çukuru ve Elegezle Zengisuyu arasındaki yerler ise Divin Şeddadlıları tarafından işgal edilmiş bulunuyordu (Kırzioğlu, 1953: 317). Anı Thema'sının valisi İsites, Divin Emiri Ebu'l-Esvar'ın tehdidi karşısında Bizans Kayserine durumu arz etti ve Kayser Oltu bölgesinde bulunan Nikolaos'a, Gregoryenler ile İberyalılar'dan topladığı kuvvetlerle Anı'ya yardım etmesini emretmiş ve Anı'da toplanan Bagratlı, Rum ve İber kuvvetleri Divin'e taarruz etmişlerdir. Emir Ebu'l-Esvar önceden şehrin etrafını göl ve bataklık haline getirdiğinden, Bizans kuvvetleri burada bozguna uğramış ve Anı'ya geri dönmüşlerdir (Togan, 1981: 190). Bu zafer üzerine taarruza geçen Emir Ebulesvar, Hıristiyanlardan birçoğunu zorla Müslüman olmalarını istemiştir. Eski Bagratlı komutan Pahlavunili seksen yaşında olan Vahram ile oğlu Grigor'da, Şeddadlılarla savaşımlardı. Grigor vurularak, Vahram ise tutsak edildikten sonra öldürülünce Bahlavunilerin/Pahlavunilerin (Kırzioğlu, 1953: 318; Honigmann, 1970: 174; Sımbat Sparapet's, 2005: 42) Anı bölgesinde kalan erkek soyu kesilmiştir (Urfalı Mateos, 2000: LXVIII, 82).

1045 tarihine kadar Şüregel Bagratlıların kontrolünde iken 1064 tarihinde Büyük Selçukluların egemenliğine girecektir. Şeddadilere iktâ olarak verilmiş (Keleş, 2016: 178), 1161 yılından itibaren Gürcü saldırılarına maruz kalmış ve sonunda, Gürcü generaller Zakare ve Iwane, Anı kentini Gürcü krallığı adına 1199'da ele geçirmişlerdir. Bu kenti yönetme görevi, kendilerine Gürcü kralı tarafından ödül olarak verilmiştir (Dashdondog, 2011: 33).

İlhanlılar Şüregel'de

İpek Yolu'nun Kafkaslardan Anadolu'ya geçişte ilk ve en önemli durağı olan Şüregel bölgesi ve merkezi konumundaki Anı Kenti'ne bu yüzden her zaman önem verilmiştir. Ön Asya coğrafyasındaki tarihi yollara egemen olan Selçuklulara karşı Moğollar da yönlerini Ön Asya'ya çevirmişlerdi. Bugün kullandığımız ifade ile Doğu Anadolu topraklarını 1236 yılında istilâ eden Moğollar burada bulunan insanları, Kazan ve Astrahan taraflarına götürmüşlerdir (Özşavlı, 2018: 95). Arran ve Mugan ovalarını kendilerine karargâh yapan Moğollar, Cormagon Noyan kumandasında 1239 yılında Gürcistan'ı işgal edip konumuz olan Şüregel'in arazisi üzerinde kurulmuş olan Anı kentini zapt edince, sultan II. Gıyâseddin derhal Sınaneddin Yakut'u Erzurum sübaşılığına gönderip Moğollara karşı doğuda asker yığmıştır. Bu dönemde Moğol merkezinde sancılı bir iktidar değişikliği yaşanmıştır. Ögeday

Han'ın eşi Töregene Hatun ya da Turakine Hatun (1241-1246), (Moğolca: Түрхан) (Turakine Hatun), kocası Ögeday'ın ölümünden sonra oğlu Güyük'ün Han seçilmesine kadar olan dönemde Moğol İmparatorluğu naibi olarak görev yapmıştır (Cüveyni, 2013: 228; Ebû'l-Ferec, 2011: 21). Naipliği döneminde tabiiyetinde olan Rus Knezliğinin lideri Yaroslav'ın oğlu Konstantin'i Karakorum'da huzuruna kabul etmiştir. Bu İlhanlılar döneminde de devam eden Moğol protokol geleneği idi. Siyasi manevralar yapacak kadar akıllı bir kadın olan Töregene Hatun. 1246 tarihinde yapılan kurultayda alınan karar sonrası hükümdarlığı oğlu Güyük'e bırakmıştır (Carpini, 2018: 147-148; Rubruk, 2012: 79; Özcan, 2017: 174). Güyük'ün iktidarı döneminde gelen konukları geleneğin bir uzantısı olarak, Töregene Hatun önce kabul etmekte ve sonra Han'ın huzuruna çıkmakta idiler (Spuler; 2011: 397).

1225 yılında Harzemli Celaleddin tarafından kuşatılmış ancak başarı elde edememiştir (Dashdondog, 2011: 51; Subaşı, 2017: 522). 1236'da Moğolların egemenliğine kadar da burayı yönetmişlerdir. Moğol orduları 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren batıya doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Moğollar, Anadolu'ya yaptıkları tüm saldırı ve akınlarda Ermeni askerlerini ön saflarda kullanmışlardır. Ermeni askerlerinin de yer aldığı Curmağun Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri 1239'da Kars ve Anı şehirlerini mancınık kullanarak almıştır (Dashdondog, 2011: 58). Galtsyan, Piskopos Stepanos Vakaynamesi'nden yaptığı alıntıda, Curmağun ve Çağatay'ın ve Anı, Kars ve Lori gibi ülkesinin önemli kentlerini aldıklarını belirtir (Galstyan, 2017: 63). 1242 yılında Erzurum'u iki aylık bir kuşatma sonucunda Ermeni asıllı Mühtedi'nin ihanetiyle ele geçirmişlerdir (Bibi, 1996: 62-64; Ganjakets'i, 1986: 278; Müneccimbaşı, 2001: 88; Abû'l-Farac, 1999: II/535; Galstyan, 2017: 41). Moğollar, komutan Baycu Noyan önderliğinde Türkiye Selçuklularını 1243 yılında Köseadağ'da bozguna uğratarak (Kazvini, 2015: 118-119) Anadolu'nun önemli bir kısmında egemenlik kurmuşlardır. Cengiz Han'ın oğullarından biri olan Tuluy Han'ın oğlu olan Hülagü Han (M.S. 1255-1264), 1258 tarihinde Bağdat'ı tahrip edince İlhanlı Devleti, Ön Asya'da liderliği ele geçirmiştir (Galstyan, 2017: 45; Ebû'l-Ferec, 2011: 34; Vardan, 1937: XCI/232). Hülagü zamanında Moğollar, kurucusu olduğu İlhanlı Devleti sayesinde İran'daki en parlak devrini yaşamıştır (Garthwaite, 2019: 129). Hülagü, Büyük Selçuklu ve İran'daki diğer devletlerin bastıramadığı Haşhaşi Hareketini büyük ölçüde sindirmiştir.

Anı kenti, 1263 yılında İlhanlı olan hükümdarı Hülagü'nün İranlı baş veziri Şemsettin Muhammet tarafından satın alınmıştır. 1239 ve sonrasında yapılan tahrifatları gidermek amacıyla, 1270 tarihli Ermenice kitabede belirtildiğine göre tamga vergisinden muaf tutulmuş (Dashdondog, 2011: 114) ve bölgede görece barış ve istikrar sağlanmıştır. İlhanlılar ticari önem arz eden pek çok şehri "kalan, kopçur" gibi bazı vergilerden muaf tutmuşlardır (Togan, 1981: 302). Kopçur vergisi bir sürü vergisi idi. Bu verginin oranı yüzde bir idi (Dashdondog, 2011: 112). İlhanlı kitabelerinden anlaşıldığı kadar Anı ve Ankara şehirlerinin böyle bir ayrıcalığının olduğu anlaşılmaktadır.

Şirakavan denilen yerde tarihsiz bir yazıtta belirtilen Susun veya shusun (provizyon vergisi), yine "namarı/nemeri" denilen Ermenice karşılığı "Eklenen" veya "ilişkili" denilen olağanüstü bir vergi de alınmaktaydı (Dashdondog, 2011: 116). Üzüm bağlarından alınan "kalan" (Dashdondog, 2011: 117) denilen verginin varlığı da Şüregel'de ve merkezi Anı'da bağ ve bahçelerin olduğunun göstergesidir.

Anı kenti İlhanlı hükümdarlarının hususi mülkü (hass-incü) konumunda idi (Uzunçarşılı, 1998: 236; Barthold, 1997: 436). Kent, İlhanlı Atabegleri tarafından

yönetilmeye başlanmıştır. Karmirvank Kilisenin doğu cephesindeki 1271 tarihli on altı satırlık kitabe, bölgeye 1239-1348 yılları arasında egemen olan Moğol ve devamında İlhanlı dönemini belirtmesi açısından önemlidir (Sağır, 2018: 232). Moğollar, 1239 yılında Şüregel'in önemli kenti Anı'yı ele geçirdiklerinde, kent yöneticisi Ermeni asıllı Mhargrdzel sülesinden I. Şahaşah (1212-1261), İlhanlılara bağlılığını belirtmiştir (Vardan, 1937: 225; Kırzioğlu, 1953: 418, 437-439, 442; Ersan, 2007: 95-97, 103, 185; Oktay, 2007: 46-47, 169, 202-203; Subaşı, 2015: 54- 55; Spuler, 2011: 46.). Bölge, 1239-1256 yılları arasında Moğollara, 1256-1336 yılları arasında da İlhanlılara bağlı Ermeni Mhargrdzel sülesinden valiler tarafından idare edilmiştir (Kırzioğlu, 1953: 440-445; Ersan, 2007: 103). Anı ve çevresi, 1271 tarihinde, I. Şahaşah'ın torunları, II. Şahaşah ve Ak-Boğa (1255-1317) tarafından yönetilmiştir (Kırzioğlu, 1953: 444; Ersan, 2007: 97; Subaşı, 2015:115). Kilisenin doğu cephesindeki kitabede, isimler, kilisede yapılanlar, bağışlar ve kime hangi gün dua edileceğine dair bilgiler vardır. Kitabede yer alan Ukan Karimatın, Babkan Vahratin ve Dabta Hatun adları, Marr'ın Anı'da bulunduğu bir kitabede de geçmektedir. Sağır, Garsaion'a atfen, 12-14. yüzyıllar arasında kitabelerde isimlerin, soylarının ve unvanlarının bilinmediğini, ancak Karmirvank'taki 1271 tarihli kitabede geçen isimleri örneklendirerek izaha çalışır. Sonuç olarak kitabede isimleri yer alan kişilerin şeceresi tam olarak bilinmese de Anı'lı zengin bir tüccar ailesi oldukları ve kiliselere cömert bağışlarda buldukları anlaşılmaktadır (Sağır, 2018: 232).

1264 yılında meydana gelen deprem şehre büyük hasar vermiştir. 1273 tarihinde Argun Atabeg, bölgeye gelmiş ve burada nüfus sayımı yaptırmıştır (Galstyan, 2017: 69). Bir aylık bebeklerin dahi sayıldığı belirtilmektedir (Dashdondog, 2011: 110). 1331 yılında daha önceki yıllarda meydana gelen depremlerin etkisiyle kent hasar görmesi ve ekonomisinin zayıflaması sebebiyle halkın bir kısmı Karadeniz'in batı kıyılarına ve Kırım'a doğru göç etmeye başlamıştır (Ural, 2011: 264-267). Moğollar, Anadolu'da siyasetin aktörü haline gelmişlerdir. Ancak, çok geçmeden karşılarında Memlûk ve Türkiye Selçuklu devletleri ile göçer Türkmenlerden oluşan bir birlik bulmuşlardır. Yine de yakıp yıkarak ele geçirmiş oldukları bölgelerde imar faaliyetlerine girişerek eski canlılıklarını kazandırmaya çalışmışlardır. Karşılarındaki birlikteliğe karşın, egemen oldukları bölgeleri kendilerine sağlam bir biçimde bağlamak zorunda olduklarını bilmektedirler. Bundan dolayı imar faaliyetleri ile birlikte ticarete de önem vermişlerdir.

13. yüzyılda İlhanlı Devleti'nin Hülagü Han tarafından temelleri atılmıştır. Hülagü'den sonraki hükümdarları, yani Abaka Han (1264-1280) iktidarı döneminde Tebriz (Reşideddin Fazlullah, 2013: 79), Olcaytu Han (1304-1316) ise Sultaniye kenti başkent olmuştur. Ticarete buna paralel olarak bu merkezlerden geçmiştir. İktisadi hayatın yanında ticaretin şekillendiği güzergâh hakkında da bilgilere baktığımızda Anı kenti bu yollar üzerinde bulunmaktadır (Togan, 1979: 107-108). Arpaçay üzerinde bulunan İpek Yolu Köprüsü bunun en önemli kanıtıdır.

İlhanlılar, yeni bir ticari yol hayata geçirmişlerdir. İlhan Argun döneminde başlayan ve başlangıçta Arghunia olarak bilinen yeni Sultaniye şehrini, Tebriz üzerinden Anadolu'da Sultaniye'yi Konya'ya bağlayan "şahrahi garbi" [batı imparatorluk karayolu], Sultaniye'yi Rey ve Sabzavar üzerinden Belh'e bağlayan "şahrahi şarki" [doğu imparatorluk karayolu] adı vermişlerdir. Alternatif yol olarak da, güney imparatorluk karayolu Tebriz'i Sultaniye üzerinden İsfahan ve Kirman'a, Şiraz'dan Hürmüz'e bağlamışlardır (Prazniak, 2014: 658).

Togan, Kazvinî'nin de yol ile ilgili şu bilgileri verdiğini belirtir. Tebriz'den Anadolu'ya, daha doğrusu dağlık mıntıkadan Erzurum'a uzatılan güzergâha da "şâhrâh-ı garbî" demektedir. Böylece, 14. yüzyılda, diğer önemli bir yol da istifadeye sunulmuştur. Kazvinî'nin belirttiği Tebriz-Erzurum yolunda Şâhrâh-ı Garbî'nin belli başlı merkezleri; Tebriz, Merend, Hoy, Sökmenâbâd, Bend-i Mâhi, Erciş, Malazgird, Hınıs, Ak Eften Geçidi, Pasin ve Erzurum'dur (Togan, 1979: II/108). İtalyanların Tebriz'de görünmeleri de bu tarihlerde olmuştur. Venedikliler, Cenevizliler, Pisahlılar bu ticari yola olan ilgilerini Akkoyunlular zamanına kadar devam ettirmişlerdir. Trabzon ile Erzurum arasındaki engebeli dağlara rağmen, Zigana ve Kop aşılarak, Erzurum bağlantısı da bulunmakta idi. Onlar için İç Anadolu güzergâhı veya çok defa Trabzon limanı son derece ehemmiyetliydi. Erzurum'dan Kars'a ve oradan da Şüregel kanalıyla Tiflis ve Azerbaycan'a ulaşılmaktaydı.

Seyyahların verdikleri bilgiler ticarî harekete dair bilgilerdir. Rubruk, Marco Polo ve Clavijo'nun eserleri başlıca kaynak eserlerdir. Tebriz, Şâhrâh-ı Garbî'nin çıkış noktasıdır. İlhanlılar devrinde, Azerbaycan'ın en güzide şehri haline getirildi. 14. yüzyıl da, İtalyanlar Tebriz'de, Gazan Han'ın özel izni ile koloni teşkil ettiler. Şâhrâh-ı Garbinin son noktası Erzurum'dur. Sivas, Erzincan ve Trabzon'dan gelen yolların birleştiği kavşak burasıdır, buradaki ticaretin gelişmesi ve bu yolun tekrar eski günlerine dönmesi ise İlhanlılar ve sonraki zamanlarda olmuştur. Bölge jeopolitik önemi sebebi ile Türkmenlerin mücadele sahası olmuştur (Konukçu, 1992: 74). Marko Polo, Tebriz'den bahsederken şark ile garbın ortasında şarktan gelip garba giden yolun üstünde; büyük bir pazardır (Marko Polo, tarihsiz: 27-28). İlhanlılar, Çin'den gelip kendi topraklarından geçerek Trabzon üzerinden Venedik'e giden Marko Polo'ya çok kimseye verilmeyen ayrıcalıkları tanımış oldukları görülmektedir. Güzergâhı düşündüğümüzde Şüregel'i de kullandığı anlaşılmaktadır.

Rubruk'un, seyahatnamesinde anlattığı bölümde İlhanlı çağındaki Anı kentinin durumunu görebilmekteyiz. "Meryem Ana Temizliği gününden evvel, Anı adlı bir şehirde idim. Şehin Şah'a ait olup, savunmaya elverişli bir konumdadır. Burada bin Ermeni Kilisesi ve iki Müslüman Cami vardır. İlhanlılar buraya bir vali tayin etmişlerdir. Burada beş Dominik rahibine rastladım. Bunlardan dördü Fransa tarikatından olup, birisi onlara Suriye'de katılmışlar. Yanlarında biraz Türkçe, biraz da Fransızca bilen zayıf hizmetçi vardı. Papa'dan Mönge Han'a mektup götürmektedirler (Rubruk, 2012: 138). Bahsedilen camilerden biri Menuçeher Camii diğeri ise Muammeran Camiidir. Bugün ayakta olan sadece Menuçeher Camiidir.

Simon de Saint Quentin, bu Şüregel coğrafyasından bahsederken Anı kentini ön plana çıkarmaktadır. "Armenia'da Anı denilen ünlü bir kent vardır, orada bin kilise vardır ve on bin aile yâda hane yaşamaktadır. Bu kenti Tatarlar on iki günde alabilmişlerdir" (Quentin, 2006: 41). Kentin surlarla çevrili olması ayrıca bulunduğu alanın bir tarafında Arpaçay'ın varlığı, etrafında engebeli alanların olması kentin alınmasını güçleştirmektedir.

1258 Bağdat seferine de çerisiyle katıldığını gördüğümüz Anı'nın Gürcü lideri I. Şahansah'ın (1212-1230), Moğolların istilasından sonra 22 yıl daha yaşadığı ve 1239-1261 yılları arasında da Anı kentini yönettiği anlaşılmaktadır. Altınorda merkezi Saray şehrine gitmek üzere, bağlı oldukları Selçuklulardan gizlice ve kılık değiştirerek yola çıkan Kilikya-Ermeni kralı Rubenli I. Hetum, 1254'te Kars ilinden geçmiştir. Bölgeden geçerken çok teferruatlı bilgiler yoktur (Hetum, 2004: 23/44; Aknerli Grigor, 2007: 46; Vardan, 2007: 148; Simbat Sparapet's, 2005: 229-230; Abu'l Farac Tarihi, 1999: II/555-556). Kızıoğlu

Çamiçyan'a atfen, I. Hetum'un hatıralarında 1254 baharında, Moğol Hakanı (Mengü Kağan'ı ziyarete giderken) Baycu Noyan'ı ziyaret ettiği ve iltifat gördüğü, sonra yola çıkıp Elegez Eteği'nde Vartenik köyünde "Kürt" adlı bir Ermeniye misafir olduğu, 1255 baharında dönüp gelince de Baycu Noyan ile bir kez daha Şırak (Şüregel) eyaletinde (Anı'da) görüştüğünü belirtmektedir (Kırzioğlu, 1953: 443). Yuvalı, Kafkasya'daki genel Vali Baycu'ya Papa IV. Innocent'in elçiler gönderdiği ve burada görüşüklerini belirtmektedir. Papa'nın elçilik heyetine karşılık Aybek adında birini elçi olarak göndermiştir (Yuvalı, 2019: 338). Baycu'nun, Anı'da olduğu düşünülür ise bu elçilik heyetlerinin Anı'ya gelmiş olma ihtimalleri söz konusu olabilmektedir.

Gürcü lideri I. Şahaşah, oğlu Zakare'nin, Bağdat seferinde zincire vurularak öldürülmesi üzerine üzüntüsünden ölmüştür (Vardan, 2007: 153; Kirakos Ganjakets'i, 1986: 380-393). Yerine II. Şahaşah ve Gürcü Prensi Akboğa Anı kentinin yöneticileri olarak, İlhanlılar'ın Tiflis vilayetine bağlı olarak yaşamışlardır. Ermenice kitabelerde İlhanlılar adına (Barthold, 1931: 139) 1320 tarihli kitabede vergi muafiyetleri konularından bu liderlerin varlığından bahsedilmektedir (Kirakos Ganjakets'i, 1986: 263; Kırzioğlu, 1953: 443). Bu tarihlerde yaşanan deprem dolayısıyla tamamen tahrip olmadığı, kentin zarar görmesine rağmen yaşamın devam ettiğinin bir göstergesi olduğunun kanıtı olarak görülmektedir.

1282 tarihinde Ahmet Tegüder, Abaka Han'ın yerine tahta oturmuştur (İbni Tagrıberdi, 2013: 68). Aynı yıl Cüveyni'nin de katıldığı, Şürgel'de bulunan Aladağ'da Ahmed Tegüder (1282-1284) emir olarak kurultay toplamıştır. Kurultaya iştirak eden emirler 9 gün 9 gece zevk ve sefa içerisinde vakit geçirmişlerdir (Cüveyni, 2013: 228/vrk 31b). Bu dönemde İran'ın idaresi Cin Temür, Körgöz ve onun yargılanıp öldürülmesinden (Cüveyni, 2013: 418) sonra Argun Aka gibi valilere bırakıldı (Özgüdenli, 2009: 44). Emir Argun, İran'da Güyük Han'ın karargâhına giderken Bahaeddin'i Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu bölgelerinin yönetimine vekil olarak bırakmıştır (Cüveyni, 2013: 228: 13/vrk121b). Burada belirtilen üç coğrafi yer ismi dikkate alındığında, İlhanlı emirinin vekil olarak bıraktığı Bahaeddin'in, Şüregeli'de içine alacak şekilde görevlendirildiği görülmektedir.

İlhanlı tahtına Gazan Han geçmiştir. Moğol Devletinin merkezinden ayrılarak daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Gazan Han, vergileri düzenlemek, endüstriyi teşvik etmek, çorak arazileri ekime hazırlamak, askeri ve resmi sınıfların suiistimallerini ve küstahlığını azaltmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Yerli ve yabancı tüccarlar için tesisler tefriş edilmiş, binalar inşa edilerek ve sulama kanalları kazılmıştır. Tıbbi ve meyve taşıyan bitkiler ithal edilmiş ve yerli olanları teşvik edilmiştir. Gözlemevleri inşa edilerek, iyileştirildi (Özgüdenli, 2009: muhtelif sayfalar). Nüfus sayımlarının incelikli olarak yapılmış olması vergi reformlarının da daha doğru bir şekilde yapılmasına neden olmuştur.

Gazan Han, İslamiyet'e geçerken büyük bir tören gerçekleştirilmiştir. Türk soyundan olan veziri Nevruz ile birlikte İslam dinini seçmişlerdir (Uyar, 2020: 51). Peygamberin soyundan olduğunu iddia eden seyyidler dikkate alarak Müslümanlara karşı olumlu duygular beslediği ve muhtemelen bu nedenle Müslüman olduğu düşünülmektedir. İlhanlı Moğollarının, İslam dinini seçmelerinin bir sonucu olarak batı ve doğu arasında yeniden ticaret başlamıştır. İpek yolu, Moğolların egemenliğinde daha etkin hale gelmiştir. Kanaatimizce Şürgel topraklarından geçen Çin ipeği ve Hint baharatları Avrupa'ya taşınmış, öte yandan, Avrupa malları da bu güzergâhı kullanmışlardır. Mehraby'nin

belirttiğine göre Şüregel (Şirak) topraklarından, Hıristiyan misyoner heyetleri de Moğolların haçlıların desteğini çekmek için bu rotada seyahat etmişlerdir (Mehraby, 2019: web sayfası).

Olcaytu'dan sonra 12 yaşında tahta geçen Ebû-Sa'id Bahadır Han (1316-1335) (Barthold; 1997: IV/45) Pasinler'in merkezi Avnik şehrinde darphane kurmuş ve burada gümüş para kestirmiştir. Anı, bu dönemde darphaneydi. Burada basılan paraların üzerindeki resim ve yazılar bize Anı'da kimlerin hakimiyet kurdukları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 1336'daki iç kavgalarında bozulduğundan, Avnik'teki darphane yerine Anı'da yenisi kurularak işletildiği ve Pasinler'in merkezinin de 1296 da yeniden imar edilip, Anı ile Sürmeli şehirlerinden gelip Erzurum'a giden kervanların uğramasıyla gelişen Mıcingert'e nakledildiği, 1349-1350 yıllarına ait İlhanlı bütçesini gösteren kayıtlarda, Abnük/Avnik yerine Mıcingert'ten bahsedilmiş olmasından anlaşılıyor. Anı'da, üzerindeki kıllı-surat kabartmasına göre "Maymun-Parası" dedikleri bakır ve Kıpçaklı Nuşirvan Han (1344-1355)'da Hanlığının ilk yılında, Anı'da altın para kestirmiştir. Gerek Avnik'te, gerekse Anı'da kesilen İlhanlı ve daha sonraları Calayırılı ve Karakoyunlu paralarının külçesini teşkil eden madenlerin, Kağızmanderesi ocakları işletilerek elde edildiği, anlaşılmaktadır.

Anı'nın büyük kapısında ki (kuzeydeki üç kapıdan batıdaki: Çifte-Beden Kapısı) Ermenice bir kitabe, "paytaht Anı, has-inçü" (İlhanlıların hususi mülkü) olmuştur (Barthold, 1997: I/436). Barthold, 1319 yılından sonrasına ait Ebu-Sa'id Bahadır Han'ın (1316-1335), Şedadlı Menüçehr'in (1064-1110) yaptırmış olduğu ve bugün yıkık ve taşları bile kalmamış bulunan Anı'daki camii duvarında ilan edilen bir yarlığın Farsça kısaltmasını gösteren kitabeyi incelemiş ve neşredilmiştir (Kırzioğlu, 1953: 449-450).

İlhanlı Ebû-Sa'id Han'ın yarlığında belirtilen ağır vergilerden bunalan Anı kenti halkından birçoklarının, yerlerini yurtlarını bırakarak, başka bölgelere gittikleri ve bu yüzden şehrin ıssızlaşmaya başladığı ve yıkık evlerin çoğaldığı görülmüştür. Bu olumsuz ortamda iç kavgalardan galibiyetle çıkan genç hükümdar, Anı kentine acıyarak ve onun yeniden nüfusunun artması için Tamga ve bac gibi tüccarlardan ve satış için pazara getirilen mallardan alınan vergilerden başka, "kalan" gibi mahsulün onda biri (öşür) gibi fevkalade zamanlarda istenen ve kimsenin istisna edilmediği ekleme vergi ile tarh ve Anı'ya mahsus Bagratlılar ile Şeddadlı ve Babırlılardan kalma Ermenice "t-magir/d-magir" den (Farsça Der=Kapı, Gir=Tutma, alma'dan geliyor) ibaret (şehir kapısından girenden alınan vergi) ternagir gibi adlarla hiç bir vergi alınmaması; bunu halkın da öğrenip bilmeleri için, tahtaya, taşa, bakır ya da demir levhaya veya kireç levha üzerine oyma yapılarak, şehrin en işlek ve büyük camii duvarına İslâm âdetine uyularak yazılmak suretiyle ilan edilmesini istemiştir (Barthold, 1931: 135). Bu muafiyet zamanla imtiyaz haline dönüşmüştür (Spuler; 2011: 245). İlhanlılar'ın şimdiki Kars ili topraklarını üç vilayete bağladıklarını 1336 ve 1349-1350 yılları devlet bütçesini gösteren kayıtlardan öğreniyoruz. Bizi alakadar eden bölge birinci bölgedir: Aras kuzeyindeki yerlerden Kars ve Şüregel ile Diğor bölgeleri Babırlılar idaresinde merkez Anı'dır. Çünkü buralar, Bagratlı kiralığından alınmıştır (Kırzioğlu, 1953: 452-453).

İlhanlı Satı-Bek Hatun (1338-1339), vezir ailesi, Çobanoğulları'nın yardımıyla İlhanlı tahtına geçmiş, sonra bunun kocası ve Hülagu'nun Yaşmut oğlunun soyundan olan Süleyman Han (1339-1344) hükümdar olmuştu. Küçük Hasan ölünce yerine Çobanlıların başına geçip vezir olan kardeşi Melik-Eşref, İlhanlı Süleyman Hanı öldürdü. Tebriz tahtına, Altınorda beylerinden Kıpçaklı Nuşirvan'ı (1344-1356) geçirdi. Bu iktidar sahiplerinden birincisinin bakır ve ikincisinin altın olarak Anı kentinde para kestirmiş oldukları görülmektedir.

Calayırılardan Hüseyin Han, Anı'da 1375 veya 1377 tarihi okunan bakır para kestirmiş olduğundan, bunlar çağında Kars ili bölgesinin de artık Calayırılara bağlı olduğu anlaşılmaktadır (Yınanç, Erzurum, 1997: IV/350).

Şüregel'de Bulunan Eserler ve İlhanlılar

Hülagu Han zamanında, Aladağ'da saray ve puthane yaptırdığı Cüveyni tarafından belirtilmektedir (Cüveyni, 2013: 271). Yine Aladağ yakınlarında Ahmet Tegüder'in yazlık köşkü bulunmaktadır. Şüregel'in doğu sınırını oluşturan Aladağlar, İlhanlıların yaylağı durumunda idi (Nuzhat-al-Qulub, 1915: 181-182). 4. yüzyılda yapılmış olabileceği ifade edilen Şüregel'in doğusundaki sınırında bulunan Elegez dağlarının eteklerinde dağa oyulmuş bir Orta Çağ manastırından bahseden Togan, bu manastırda Hıristiyan olan Kıpçakların bulunduğu ve adının Kıpçak-avank olduğunu ve burada yaşayanların İlhanlı lideri Abaka Han zamanında İslamiyeti seçtiklerini belirtmektedir (Togan, 1981: 258). Bugünkü Ermenistan'ın Kotayk eyaleti sınırlarında olan Elegez (Alagyaz) dağına oyulmuş Geğard Manastırı bulunmaktadır. 4. Yüzyılda ilk yapının burada inşa edilmiş olabileceği, ancak 1215 tarihinde Mağara Manastırı (Ayrvank) olarak yapıldığı ve Geghardavank'ın Mızraklar anlamına geldiği bilinmektedir.

Halaskar Kilisesi veya Osmanlı Devleti'nden beri Keçeli Kilise diye adlandırılan yapı dış duvarında bulunan kitabeye göre 1035 yılında General Ebu'l-Garip tarafından Bizans İmparatoru Mikail'den almış olduğu "kutsal çarım"ın hatırasına yapılmıştır. Araştırmacı J. M. Thiery'e göre, bu kilisenin mimarı da o dönemin ünlü ismi Tradat'dır. Tradat'ın yapmış olduğu ana binaya ek olarak 1193 yılında batı girişi önüne bir Jamatun, daha sonra İlhanlılar Dönemi'nde 1291 yılında da bir çan kulesi eklenmiştir (Belli, 2019: 166-167).

Sonuç

Şüregel'de, İlhanlı egemenliği döneminde Moğol istilaları esnasında yapılan yıkımın tamir edilmeye çalışıldığı bizzat bırakmış oldukları kitabelerde ya da var olan eserlere eklentiler de görebilmekteyiz. Halkın ekonomik olarak rahatlayabilmesi ve üretimin artmasına katkı olması için vergi muafiyetleri hatta bazen imtiyazı tanınmıştır. Reformlar yapmak suretiyle idari düzenlemeler gerçekleştirmişlerdir. Camiler yapılırken, yapılmış olanlar korunmuş, kiliseler kenti olarak bilinen Anı kentinde kiliseler dokunulmadığı gibi gerektiğinde eklemeler yapılmıştır. İktidar sahipleri Şüregel'de saray ve köşkler de inşa ettirmişlerdir. Elegez Dağı eteklerinde manastır İlhanlı egemenliğinde işlevini devam ettirebilmiştir. Ticari yolların güvenliği sağlanmış ve doğu-batı yönündeki ticaret aktivitesini devam ettirmiştir. Bu güvenli yollardan seyyahlar, elçiler, misyoner Hıristiyanlar rahatlıkla yararlandıkları gibi egemenliklerini genişletmek isteyen devletlerin de kullandıkları bu yollar olmuştur. İlhanlılar kısa süreli Şüregel (Şırak/ Shirak) egemenliklerinde huzur ortamı meydana getirmişlerdir. Bugün Şüregel (Şırak) bölgesi Türkiye ve Ermenistan topraklarında olmak üzere iki parça halindedir. Türkiye toprakları içinde bulunan ve Şüregel'in merkezi ve en önemli kenti olan Anı artık ören yeri haline gelmiş ve sadece turizm amaçlı değerlendirilmektedir. Ermenistan tarafında kalan Orta Çağ boyunca sadece kasaba durumunda olan Kumayri (Gümrü) günümüzde oldukça gelişmiş bir kent özelliği taşımaktadır.

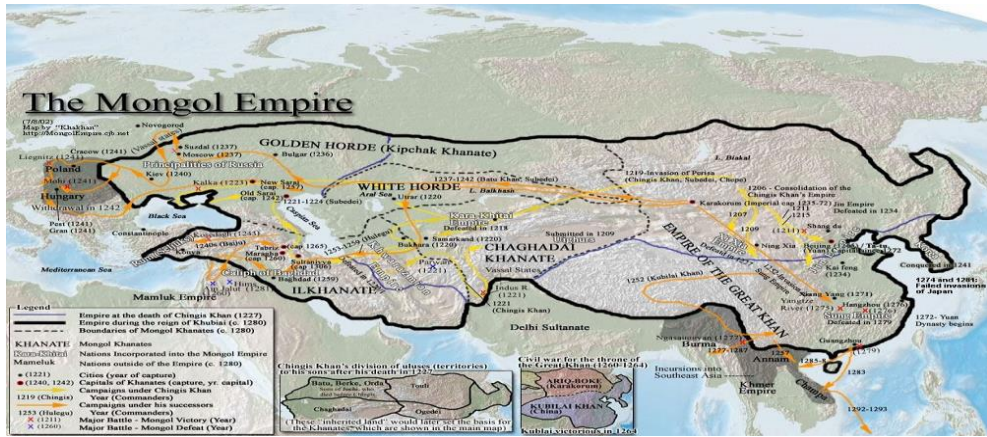
Kaynaklar

- Aknerli Grigor, (2007), Okçu Milletini Tarihi, (Hrand D. Andreasyan, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, (2013), Tarih-i Cihangüşa, (Mürsel Öztürk, Çev.), I. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Abû'l Farac (Gregory Abû'l Farac/Bar Hebraeus), (1999). Abû'l-Farac Tarihi II., (Ö. Rıza Doğru, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Babakhanyans, Dalar, (2016), "The problems of peculiarity regeneration of architectural spatial environment of demolished cities", *MATEC Web of Conferences*, SPbWOSCE, (1-7).
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (1997). "Ani", *İslam Ansiklopedisi*, C. I, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (1997). "Ebu Said", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç, (1931), " İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, İstanbul, (131-159).
- Belazuri, (1987), Fütûhu'l-Buldân, (M. Fayda, Çev.), I. Baskı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Belli, Oktay, (2019), Her Yönüyle Ani, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- Bingöl, Akın, (2003), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Brosset, Marie Felicite, (2003), Gürcistan Tarihi, (Hrand D. Andreasyan, Çev.), Notlar ve Yayına Hazırlayan Erdoğan Merçil, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Carpini, Plano, (2018), Moğolistan Seyahatnamesi (13. Yüzyılda Avrupadan Orta Asya'ya Yolculuk), Çev. Ergin Ayan, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Dangles, Philippe, (2017), "Armenian Medieval Architecture along Boundary Akhurian River", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 171, Paris, France, (136-139).
- Dashdondog, Bayarsaikhan, (2011), The Mongols and the Armenians (1220-1335), Editors Michael R. Drompp Devin De Weese, LEIDEN -BOSTON: BRIL.
- Ersan, Mehmet, (2007), Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebû'l Ferec (İbnü'l-İbri/ Gregory Abû'l Farac/Bar Hebraeus), (2011) Tarihi Muhtasari'd-Düvel, (Şerafeddin Yaltkaya, Çev.), Tıpkı Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Galstyan, A. G., (2017), Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, (İlyas Kemaloğlu, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Garthwaite, Gene R., (2019), İran Tarihi, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Gewond, (2006), Gewond's History, (Robert Bedrosian, Trans.), New Jersey, <http://rbedrosian.com/seb1.htm>, (Erişim Tarihi: 12.06.2007).
- Grousset, Rene, (2005), Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, İstanbul: Aras Yayınları.
- Gündoğdu, Hamza, (2006), "Kültürlerin Buluştuğu Bir Orta Çağ Şehri: Ani". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 17, (51-84).

- Harutyunyan, M., (2020), "Gyumri: Arch,tectural And Design Observations", Polish Journal Of Science, No: 24, Vol. 1, Warszawa, Poland, (5-16).
- Hasrat'yan, Mourad, (1995), "The medieval earthquakes of the Armenian Plateau and the historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", *Annalı Dı Geofısıca*, Vol. XXXVIII, N. 5-6. (719-722).
- He'tum. (2004). *Het'um the Historian's History of the Tartars*. (R. Bedrosian Çev.) New Jersey: Long Branch. <http://rbedrosian.com/seb1.htm> (Erişim tarihi: 12.06.2007)
- Honigman, Ernst, (1970), *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Prof. Dr. Fikret Iřiltan, Çev.), İstanbul: Edebiyat Fakóltesi Yayınları.
- İbn Bibi, (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye II* (Selçuknâme). Cilt II, (Mürsel Öztürk, Çev.), Ankara: Kóltür Bakanlığı.
- İbni Tagrıberdi, (2013), *En-Nücümü'z-Zâhire*, (D. Ahsen Batur, Çev.),İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kazvini (Hamdullah Müstevfi-i), *Tarih-i Güzide* (Zikr-i Padiřâhân-i Selçûkiyân), Ed. Erkan Göksü, 1. Basım, İstanbul: Bilge Kóltür Sanat.
- Keleş, Nevzat, (2016), *Şeddadiler (951-1199)*, 1. Basım, İstanbul: Bilge Kóltür SanatKetin,
- İhsan, (1983) *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, (1953), *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl matbaası.
- Khorenats'i, Moses, (1980), *History of the Armenians*, (Robert W. Thomson, Çev.), Harvard University Cabridge, Massachusetts London, England,
- Konukçu, Enver, (1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete, Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi, Odası Yardım, Araştırma ve Geliřtirme Vakfı Yayınları*.
- Konukçu, Enver, (2002) "Ani Artık Ören Yeri", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: I, Ankara: ASAM,
- Kirakos Ganjakets'i, (1986), *History of Armenians*. (R. Bedrosian, Çev.), NewYork, <http://rbedrosian.com/seb1.htm>. (Erişim tarihi: 12.06.2007)
- Kurkjian, V. M., (1958), *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America.
- Marko Polo, (tarihsiz), *Seyahatname*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Mehrabıy, Rahman, (2019), <https://www.destinationiran.com/history-ilkhanids-invaders-iran.htm> (Erişim Tarihi 20.12.2020).
- Mustafa, Nazım-Mustafayev, Beřir, (2002), "Gümrü Tarihinden Sayfalar", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, Erzurum, (253-261).
- Müneccimbaşı (2001), *Câmiu'd-düvel* (Selçuklular Tarihi II) (Cilt II), Düz. A. Öngül, İzmir: Akademik Kitabevi.
- Müverrih Vardan, (1937), *Türk Fütûhat Tarihi (889-1269)*, (Hrant D. Andreasyan, Çev.). C I, S. 2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Yayınları
- Morgen, J.de, (1927), *La Prehistoire Orientale*, II, Paris.
- Hamd-allah Mustawfi, (1919), *Nuzhata-al-Qulûb*, (G. Le Strange, Çev.) Leyden.
- Oktay, Hasan, (2007), *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul: Selenge Yayınları.

- Ostrogorsky, Georg, (1995), *Bizans Devleti Tarihi*, (Fikret İşıltan, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özgüdenli, O. Gazi, (2009), *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, 1. Basım, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özmenli, Mehmet, (2008), *Orta Çağ'da Şüregel (Şirak)'ın Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Özşavlı, Halil, (2018), "Bir Makûs Talih; Göç Ve Sürgün: 'Ermenilerin Tarih Boyunca Maruz Kaldıkları Göç Ve Sürgünler Üzerine Bir İnceleme'", *Ermeni Araştırmaları*, S. 59, (87-109).
- Prazniak, Roxsann, (2014), "İlkanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, 56(3), (650-68), Oregon.
- Ptolemeus, (1901), *The Geography*, trans. Lacus Curtius, V, XII.
- Reşidüddin Fazlullah, (2013), *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*, (İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejani, Çev.), 1. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rubruk, Wilhem von, (2012), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Ergin Ayan, Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Sağır, Güner, (2018), "Kars'ta Orta Çağ'a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)", *Journal of History Studies*, 10/3, (207-237).
- Sandalgian, J., (1917), *Histoire Documentaire de l'Arménie des Âges du Paganisme (1410 Av.-305 APR. J.-C.)* Roma.
- Saint M. (1818), *Mémoires historiques et Géographiques sur l'Arménie*, Paris: de L'imprimerie Royale
- Sevim, Ali, (1983), *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Simbat Sparapet's, (2005), *Cronicle*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey: (<http://rbedrosian.com/seb1.htm> 12.06.2007).
- Spuler, Bertold, (2011), *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Subaşı, Ömer, (2015), *Gürcü-Moğol İlişkisi: Güney Kafkasya 1220-1346*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Subaşı, Ömer, (2017), "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: "Atabeglik Müessesesi ve Atabegler", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, Kafkasya Özel Sayısı, (517-537)
- Togan, Zeki Velidi, (1979), *Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi*, C. 2, (91-118), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Togan, Zeki Velidi, (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ural, Selçuk, vd., (2011), *Kars Tarihi: Geçmişten Cumhuriyete*, Kars, 2011: Kafkas Üniversitesi Yayınları
- Uyar, Mustafa, (2020), *Moğollar ve Türkler (Tarihsel Bağlar)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Urfalı Mateos, (2000), *Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (Hrant D. Andreasyan, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, (1998), *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Vardan Arewelts'i, (2007), *Compilation of History*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, <http://rbedrosian.com/seb1.htm>, (Erişim Tarihi:12.06.2007).
- Yınanç, M. Halil, (1997), "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi.
- Quentin, Simon de Saint, (2006) *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, (Erendiz Özbayoğlu, Çev.), Antalya: DAKTAV

<https://www.destinationiran.com/history-ilkhanids-invaders-iran.htm>
(Erişim tarihi 20.12.2020)

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ EDITÖRLÜĞÜNE

Konu: Etik Beyan / İzin Belgesi (Tezden üretilen makale için)

Derginizin 2021 yılı 70. sayısında yayınlanmak üzere kabul edilen “**İlhanlı Dönemi’nde Şüregel (Şirak)**” adlı çalışma danışmanlığını Prof. Dr. Enver KONUKÇU’nun yaptığı Mehmet ÖZMENLİ tarafından Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir. (YÖK Tez No: 235829/2008)

Çalışmanın etik açıdan bir sorun teşkil etmediğini beyan ederek, rızamız ve bilgimiz dâhilinde ilgili sayıda yayınlanmasını arz ederiz.

26.08.2021

Dr. Mehmet ÖZMENLİ
Giresun Üniversitesi

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

İmzalı Belge (imzalar 6698 sayılı KVKK uyarınca yayımlanan makaleden silinmiştir.)

-Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. -The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics. No potential conflict of interest was reported by the authors.